

LEKSIKOGRAFIYA TARIXI VA UNING FAN SIFATIDA RIVOJLANISH TARIXI

Ahmedova Matluba Abdisalom qizi

Toshkent davlat tibbiyot universiteti Chirchiq filiali Iqtidorli talabalarning
ilmiy tadqiqot faoliyatini tashkil etish bo'limi boshlig'i.

Annotatsiya. So'zlarni jinsi, ma'nosi va qo'llanilishiga ko'ra tasniflashning aniqlangan sxemalari, shuningdek, so'zlarni oldindan belgilangan mezonlarga ko'ra o'z ichiga oladigan tasniflangan lug'atlar mavjud bo'lsa-da, bir xil so'zlarning uch xil ma'lumotlarini o'z ichiga olgan ba'zi lug'atlar mavjud edi. Bunday lug'atga eng yaxshi misollar Amarakosha bo'lib, u so'zlarning barcha uch fazasini bitta jildda yig'ilgan uchta qismga kiritgan. Shu sababli, bu lug'at Trikanda (uch qism) deb nomlanadi. Tarixiy dalillarga ko'ra, u milodiy 400 va 600 yillar orasida tuzilgan. Sanskrit lug'atlarining eng diqqatga sazovor tomoni shundaki, ular she'riy shaklda tuzilgan va so'zlar alifbo tartibida joylashtirilmagan. Nazm shakllarida leksika yasashda qabul qilingan ayrim ish tamoyillari qatorida so'zlarni bo'g'in soniga ko'ra, ayrim hollarda esa yakuniy bo'g'in asosida guruhlashni qayd etish mumkin. So'zlar ko'pincha turli sinflarga yoki guruhlarga bo'linadi, bu esa so'zlarni muayyan guruhlarga kiritishga majbur qilgan ma'lum xususiyatlarga asoslanadi. Sanskrit tilida ham, boshqa xalq tillarida ham lug'at tuzishning bunday normasi nafaqat qadimgi Hindistonda, balki o'rta asrlar Hindistonida ham uzoq vaqt davomida amalda bo'lgan. Darhaqiqat, G'arb missionerlarining bevosita ishtirokida turli hind tillarida bir nechta ikki va uch tilli lug'atlarning yaratilishi g'arblashgan leksikografik an'anani hind tillariga tatbiq etgan hind olimlariga doimiy ta'sir ko'rsatdi. Taqdimot formati, leksik yozuvlarning tartibi va lug'atlarning tarkibi G'arbda ishlab chiqilgan an'analar asosida yaratilgani ko'zga tashlanadi.

Kalit so'zlar: etimologiya, o'quvchi lug'ati, elektron lug'at, rejalashtirish, ma'lumotlar to'plash, leksik ajratib olish, leksik bo'lak,

Kirish. Zamonaviy hayotda lug'atning ahamiyati juda katta. Uning funksional ahamiyati ta'lim sezilarli darajada o'sib borayotgan rivojlanayotgan va kam rivojlangan mamlakatlarda yanada ortib bormoqda. Yangi asrda ommaviy savodxonlikning rivojlanishi bilan lug'atning ahamiyati butun dunyo bo'ylab savodli

odamlar orasida yanada ortadi. Oddiy nuqtai nazardan, biz bir necha sabablarga ko‘ra lug‘atdan foydalanamiz. Odatda, biz so‘zlarning to‘g‘ri yozilishini tekshirish, ularning to‘g‘ri talaffuzini topish yoki ma‘nosini qidirish uchun foydalanamiz. Kengaytirilgan so‘rovlar bo‘lsa, biz sinonimlarni qidirish, so‘zlarning kelib chiqishini o‘rganish yoki ulardan foydalanish mahoratini kuzatish uchun lug‘atdan foydalanamiz. Lug‘at bizga so‘zlar haqida eng yaxshi va to‘liq ma‘lumot beradigan yagona manbadir. Umumiy qonuniyat shundan iboratki, lug‘atda berilgan ma‘lumotlar to‘g‘ri, haqiqiy va ishonchlidir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Lug‘at atamasi birinchi marta o‘rta asr lotin tilida, ehtimol 13- asrda lotincha dictio “aytish ” so‘zining hosilasi bo‘lgan lotincha so‘zlarning “dictionarius ” sifatdoshi yoki o‘rta asr lotincha “so‘z” asosida yaratilgan. Ingliz tili uni nisbatan kechroq qabul qildi. Birinchi uchragan ma‘lum "Komillik ziyorati" (1526) asarida: "va Piter Bercharius [Per Bercheur, 15- asr frantsuz lug‘atshunosi] o‘z lug‘atida buni shunday tasvirlaydi". Lotin diktio (shuningdek, ingliz tilidagi diksiyaning (15- asr) manbasi) dicere “say” fe‘lining hosilasi bo‘lgan . Uning asl ma‘nosi “talaffuz” emas, “ishora qilish” bo‘lgan, buni indicare (ingliz tilidagi manba ko‘rsatuvchi) hosilasi ko‘rsatib turadi deya tushuntirgan edi. Hayotni qo‘llab-quvvatlash tizimlari entsiklopediyasi va boshqa tillardagi so‘zlar, masalan, yunoncha deiknunai 'shou', sanskrit dic 'shou' (keyinchalik aytish) va nemischa zeihen "ayblash" kabi bir manbadan olingan Hozirgi ingliz tilining qisqacha Oksford lug‘ati (1998) ga ko‘ra , lug‘at "tilning alohida so‘zlari,yoki ularning ma‘lum bir sinfi bilan bog‘liq bo‘lib, ularning orfografiyasi, talaffuzi, ma‘nosi va qo‘llanilishi, sinonimlari, kelib chiqishi va tarixini, yoki hech bo‘lmaganda bu faktlarning ba‘zilarini ko‘rsatish uchun mo‘ljallangan kitobdir. Mos yozuvlar qulayligi uchun hozirda ba‘zi so‘zlar tartibida joylashtirilgan. Kattaroq lug‘atlarda esa adabiyotlardan iqtiboslar bilan tasvirlangan ma‘lumotlar keltirilgan. Xuddi shunday, F. Berg lug‘atning ta‘rifini quyidagicha beradi: "Lug‘at - bu ma‘lum bir til vakillarining nutq odatlaridan tuzilgan va muallif tomonidan malakali o‘quvchi har bir alohida shaklning ma‘nosini tushunadigan va ushbu shaklning funktsiyasiga oid tegishli faktlardan xabardor bo‘ladigan tarzda muallif tomonidan sharhlangan ijtimoiylashtirilgan til shakllarining tizimli ravishda tartibga solingan ro‘yxatidir"degan fikrni keltiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Lug‘at turli xil amaliy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qilsa-da, odatda quyidagi sabablarga ko‘ra unga murojaat qilinadi: (a) Lug‘at

har xil leksik elementlarning turli xil lingvistik ma'lumotlari uchun foydali ma'lumotnoma sifatida ishlatiladi. Ma'lumotlar talaffuz, imlo, etimologiya, grammatika, ma'no, qo'llanish va boshqalar bilan bog'liq. Shu nuqtai nazardan, lug'at til uchun "Zaxira uy" vazifasini bajaradi. (b) U so'zlarning to'g'ri qo'llanilishini noto'g'ri qo'llanilganidan farqlash uchun qo'llanma sifatida foydalaniladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, lug'at til yoki tur uchun "sud zali" (qonun chiqaruvchi) vazifasini bajaradi. Lug'at yuqorida ko'rsatilgan vazifalardan tashqari hayot, til va jamiyat haqida ma'lumot manbai hamdir. Ushbu funktsiyani qoniqarli bajarish uchun lug'at imkon qadar ko'proq manbalardan tizimli ravishda ham lingvistik, ham ekstralingvistik ma'lumotlarni qamrab olishi kerak, chunki lug'atda taqdim etilgan ma'lumotlar doimo haqiqiylik va ishonchlilikning ko'rinmas stikerlari bilan "yorliqlangan" deyish mumkin.

Tahlil va natijalar. Leksikografiya, lug'at yaratish san'ati va hunarmandchiligi tilshunoslik tarixida muhim o'rin tutadi. Turli xil (bir tilli va ikki tilli, umumiy va texnik va hokazo) lug'atlar Xitoy, Hindiston, Yaqin Sharq, Gretsiya va Rimda sivilizatsiyaning ilk davridan boshlab tuzilgan va keng qo'llanilganligini aniqlaymiz. Lug'atning eng qadimgi prototiplari G'arbiy Osiyoda ikki tilli so'zlar ro'yxati bo'lib, ular miloddan avvalgi II ming yillikda paydo bo'lgan. So'zlar ro'yxatida mixxat yozuvida loy lavhalarga parallel ustunlarga yozilgan shumer va akkad so'zlari kiritilgan. Tarkiblar oson va tezkor ma'lumot olish uchun tezaurus sifatida tematik tarzda tashkil etilgan. Ro'yxatlar akkadlar (bobilliklar) shumerlarning madaniyati va an'analarini zabt etish orqali meros qilib olganlari va belgilar to'plamidan ularning ulamolari aslida klassik yozuv tilini o'rganishlari uchun vosita sifatida foydalanganlari sababli paydo bo'lgan. Ikki ming yildan ko'proq vaqt o'tgach, o'rta asrlarda Evropada, xalq tillarida so'zlashuvchi ulamolar lotin tilida o'qish va yozishni o'rganganlarida ham xuddi shunday tamoyil qo'llanilgan. Xitoyning lug'at yaratish an'anasi juda qadimiy. Xitoyda ma'lum bo'lgan birinchi leksikografik asar Shijou bo'lib, u miloddan avvalgi 9- asrga to'g'ri keladi. Afsuski, bu asar saqlanib qolmagan. Bir necha asrlik tanaffusdan so'ng, Xan sulolasi davrida (miloddan avvalgi 206 yil 220 yil) adabiyotdagi qayta tiklanishning bir qismi sifatida leksikografiya san'ati qayta tiklandi. O'sha paytda Shu'wen Jiezi va Erya kabi lug'atlar lug'atlarni tushunish uchun qimmatli ma'lumotnomalar edi. Keyingi davrda, xususan, Tang davrida (milodiy 618 yil 907 yil) Qadimgi Hindistonda lug'at tayyorlashning mutlaqo boshqa uslubi

rivojlangan. U Nigahntusda misol qilib ko'rsatilgandek tushunarsiz so'zlarni to'plash bilan boshlandi, miloddan avvalgi birinchi ming yillikda Nirukta va Padapatha asoslaridan biri shakllanishi bilan davom etdi va nasroniylik davri boshlanganidan keyin o'tgan o'n besh-o'n yetti asr ichida tuzilgan lug'atlarning katta guruhi bilan yakunlandi. Shunday qilib, qadimgi Hindistonda lug'at yaratishning uzluksiz faoliyati Hindistondagi hind-aryan va dravid tillarida keyingi leksikografik asarlar uchun namunalar berdi. Nighantu ham, Nirukta ham lug'at yaratishda hindlarning dastlabki harakatlarining monumental namunasidir. O'shandan beri sanskrit, shuningdek pali, Prakrit va Apabhramsha tillarida ko'plab lug'atlar tayyorlandi. Ulardan ba'zilari Amarakosha kabi umumiy maqsadli lug'atlar bo'lsa, boshqalari Deshi Namamala kabi qisman, uchinchi Dhatupatha va Ganapatha kabi texnik lug'atlar toifasiga kiradi. Ushbu lug'at qo'llanmalar va lug'atlar tuzilishi va matn ko'rinishida turli xil mezon va asoslarga - semantik va alifboga amal qiladi. So'zlarni rodi, ma'nosi va qo'llanilishiga ko'ra tasniflashning yaxshi aniqlangan sxemalari, shuningdek, so'zlarni oldindan belgilangan mezonlarga ko'ra o'z ichiga oladigan tasniflangan lug'atlar mavjud bo'lsa-da, bir jildda so'zlarning uch xil ma'lumotlarini o'z ichiga olgan ba'zi lug'atlar mavjud edi. Bunday lug'atlarga eng yaxshi misol Amarakosha bo'lib, u so'zlarning barcha uch fazasini bitta jildda yig'ilgan uchta qismga kiritgan. Shu sababli, bu lug'at Trikanda (uch qism) deb nomlanadi. Tarixiy dalillarga ko'ra, u milodiy 400 va 600 yillar orasida tuzilgan. Sanskrit lug'atlarining eng diqqatga sazovor tomoni shundaki, ular she'riy shaklda tuzilgan va so'zlar alifbo tartibida joylashtirilmagan. Nazm shakllarida leksika yasashda qabul qilingan ayrim ish tamoyillari qatorida so'zlarni bo'g'in soniga ko'ra, ayrim hollarda esa yakuniy bo'g'in asosida guruhlashni qayd etish mumkin. So'zlar ko'pincha turli sinflarga yoki guruhlarga bo'linadi, bu esa so'zlarni muayyan guruhlarga kiritishga majbur qilgan ma'lum xususiyatlarga asoslanadi. Sanskrit tilida ham, boshqa xalq tillarida ham lug'at tuzishning bunday normasi nafaqat qadimgi Hindistonda, balki o'rta asrlar Hindistonida ham uzoq vaqt davomida amalda bo'lgan. Sanskrit modeli, shuningdek, ba'zi zamonaviy hind tillarida, xususan, ba'zi Dravid tillarida o'xshash asarlarning asosini bir xildir. Hind leksikografik asarlarning boy an'analari mavjud bo'lsa-da, u hozirgi hind tillari uchun deyarli qabul qilinmagan. "G'arbiy eshiklar"ning ochilishi (ya'ni, yevropalik olimlar va missionerlarning paydo bo'lishi) hind olimlariga zamonaviy Hindistonda lug'at tuzishning mutlaqo yangi usulini moslashtirishga yordam berdi. Darhaqiqat, G'arb missionerlarining bevosita

ishtirokida turli hind tillarida bir nechta ikki va uch tilli lugʻatlarning yaratilishi gʻarblashgan leksikografik anʻanani hind tillariga tatbiq etgan hind olimlariga doimiy taʼsir koʻrsatdi. Taqdimot formati, leksik yozuvlarning tartibi va lugʻatlarning tarkibi Gʻarbda ishlab chiqarilgan lugʻatlarga qaraganda koʻproq yoki kamroq modellashtirilgan. Eronda leksikografik anʻana islomgacha boʻlgan davrga borib taqaladi. Eng qadimiy lugʻatlar qim va pahlaviy lugʻatlari boʻlib, ikkalasi ham Sosoniylar sulolasi davrida I va VII asrlarda tuzilgan. Hozirgi fors tilining ilk lugʻatlari IX asrda fors adabiyotining oʻsishi va tarqalishi munosabati bilan tuzilgan. Fors lugʻatshunosligi tarixi uch davrga boʻlinadi. Birinchi, 14- asrgacha Eron va Oʻrta Osiyo lugʻat yaratishning asosiy markazlari boʻlib, forscha lugʻatlar forsiyzabon hududlarda tuzilgan. Fors tilining qoʻshni mamlakatlarga tarqalishi va qirolik saroyi tili va adabiyoti subkontinent va Turkiyada qabul qilinishi bilan Hindiston leksikografik faoliyatning asosiy markaziga aylandi. Bu ikkinchi davr 14- asrdan 19- asrgacha davom etdi. 19- asrning ikkinchi yarmidan boshlab Eronda leksikografik ishlar va tadqiqotlarning uzluksiz oʻsishi kuzatildi. Har xil turdagi lugʻatlar tuzilgan va nashr etilgan, ularning asosiy xususiyati kuchli ensiklopedik yoʻnalishdir. Bu saʼy-harakatlar natijasida yuzlab bir tilli va ikki tilli lugʻatlar yaratildi. Evropada “ingliz leksikografiyasining boshlanishini tashkil etishi mumkin boʻlgan eng qadimgi” soʻzlar roʻyxati anglosakson ruhoniylari va maktab oʻquvchilarining lotin tilidagi qoʻlyozmalarni oʻqish imkoniyatini yaratish uchun tuzilgan lugʻatlari edi. Ushbu lugʻatlar asosan inglizcha lugʻatlar bilan lotincha soʻzlarning roʻyxati edi. Taxminan 1440 yilda nashr etilgan Promptorium Parvulorum "Bolalar uchun soʻzlar ombori" ingliz lotincha lugʻat boʻlib, alifbo tartibida oʻn ikki mingga yaqin yozuvlarni oʻz ichiga olgan feʼllar va otlar alohida sanab oʻtilgan. Birinchi bosilgan ingliz lotin leksikalaridan biri soʻzlarning tematik joylashuviga ega boʻlgan Jon Uillsning yosh boshlanuvchilar uchun qisqacha lugʻati (1553) nomi bilan tanilgan. Ser Tomas Elyot 1538 yilda Bibliotheca Eliotae nomli birinchi lotin inglizcha lugʻatini tuzdi. Undan keyin 1556 yilda Tomas Kuper tomonidan nashr etilgan “Thesaurus Linguae Romanae et Britannicae” fransuzcha inglizcha lugʻat paydo boʻldi. Richard Malkasterning “Elementarie” (1582), Jon Florioning “Soʻzlar dunyosi” (1598), Rendl Kotgravening “Frantsuz va ingliz tillari lugʻati” (1611) va Jon Kinshiening “Lingus tilidagi “Dektor...” (1617-yil) kabi boshqa lugʻatlar paydo boʻldi. Birinchi bir tilli ingliz lugʻati muallifi Robert Kaudriga tegishli. Unda 3000 ga yaqin leksik birikmalar qisqacha

ta'riflar berilgan. Boshqa bir tilli lug'atlar, jumladan, Jon Bullokerning "Ingliz tilining ko'rsatuvchisi " (1616), Genri Kokermanning "Ingliz tili lug'ati " (1623), Tomas Blountning "Glossographia " (1656), Edvard Fillipsning " Ingliz tilidagi so'zlarning yangi dunyosi " (1658), Jon Kerseyning "A new English Dictionary". (1702) va Neytan Beylining Britannicum lug'ati (1730). Ingliz tilidagi birinchi eng keng qamrovli, ishonchli va namunali lug'at har doim Samuel Jonsonning " Ingliz tili lug'ati" (1755) ga to'g'ri keladi. Undan keyin 18-19 - asrlarda ingliz tilida nashr etilgan qator lug'atlar paydo bo'ldi . Eng diqqatga sazovor misollardan ba'zilar Jeyms Buchananning "Linguae Britannicae" (1757), Uilyam Jonstonning "Talaffuz va imlo lug'ati" (1764), Jon Entikning "Imlo lug'ati" (1764) va Tomas Sheridanning " Ingliz tilining umumiy lug'ati" edi. (1780). Ingliz leksikografiyasining bu tarixi Jon Myurreyning vakolatli muharriri ostida Oksford inglizcha lug'ati (1882) nashr etilishi bilan butunlay yangi burilish yasadi . Ingliz leksikografiyasining tarixi va xilma-xilligi haqida batafsil ma'lumot Mak David va Dukert (1973), Xartman (1983), Ilson (1986), Hausmann va boshqalarning asarlarida mavjud.

Xulosa Lug'at yaratish san'ati tilshunoslik sohasi kabi qadimiydir. Odamlar bu sohani bizning sivilizatsiyamizning dastlabki davridan boshlab, ehtimol nasroniylik davridan etti-sakkiz yuz yil oldin etishtirishni boshladilar. Uzoq tarixiy yo'l davomida ushbu fan tilshunoslik tadqiqotlari sohalaridan biri sifatida asosiy tilshunoslikda ham, til texnologiyasida ham qo'llanilishi bilan rivojlandi. Buni orqa fonda tutgan holda, birinchi bo'limda biz har qanday til yoki maktabdan qat'i nazar, nazariy va amaliy nuqtai nazardan leksikografik tadqiqotlarning boy xazinasini haqida umumiy tasavvur berishga harakat qilamiz. Ikkinchi bo'limda biz "lug'at" atamasining etimologik nuqtai nazaridan uning qo'llanish imkoniyatlariga e'tibor qaratamiz. Uchinchi bo'limda biz turli mamlakatlarda, xususan, Xitoy, Hindiston, Fors va Yevropadagi leksikografik asarlarning tarixini qisqacha bayon qilamiz. Biz umumiy bir tilli lug'atga odatda kiritilgan elementlarni muhokama qilamiz. Aslida, ushbu maqolada keltirilgan tavsif va ma'lumotlar fanni batafsilroq o'rganish uchun umumiy asos bo'lib xizmat qiladi

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Arnold, IV (1973) Inglizcha so'z. Moskva: Vysaya Skola.
2. Ayto, J. (1990) So'zlarning kelib chiqishi lug'ati. London:
3. Barnhart, C. (1978) "Amerika leksikografiyasi". Amerika nutqi. Pp. 83140. [U

4. Bejoint, H. (2000) Zamonaviy leksikografiya: Oksford universiteti nashriyoti.
5. Byjoint, H. (1994) Zamonaviy ingliz lug'atlarida an'ana va innovatsiya. Oksford universiteti nashriyoti.
6. Bloomfield, L. (1933) Til. Nyu-York: Xolt, Raynxart
7. Coleman, J. and CJ Kay (Eds.) (2000) Leksikologiya, semantika va leksikografiya: 4-GL Bruk simpoziumidan tanlangan maqolalar. Amsterdam/Filadelfiya:
8. Jon Benjamins. [Korporaga yaqin havola bilan leksikologiya, semantika va leksikografiyaga oid qiziqarli maqolalarni o'z ichiga olgan antologiya]
9. Hozirgi ingliz tilining qisqa Oksford lug'ati (1998) Oksford universiteti nashriyoti.
10. Dash, NS (2005) Korpus tilshunosligi va til texnologiyasi. Yangi Dehli: Mittal nashrlari.

